

MOVIUM FAKTA

8 • 2014

Kinesisk kärleksört 'Granlunda'. Foto: Elisabet Nilsson.

HISTORISKA TRÄDGÅRDSVÄXTER FÅR NYTT LIV OCH SPRIDNING

Under varumärket Grönt kulturav® saluförs ett sortiment av äldre kulturväxter med lång odlingstradition i Sverige. Våren 2013 lanserades de första Grönt kulturav®-perennerna i handeln. I detta faktablad beskrivs varumärket och processen som lett fram till återintroduktion av sorter från vårt gröna kulturav. Beskrivningar och exempel ges på intressant växtmaterial som passar i gamla kulturmiljöer, både av perenner och några andra växtslag.

Av Eva Jansson, Elisabet Nilsson & Linnea Oskarsson

POM har med hjälp av frivilliga inventerat Sveriges kulturväxter

Under nio års tid har hela Sverige inventerats på kulturväxter med hjälp av flera hundra frivilliga. Inventeringen har organiserats via POM – Programmet för odlad mångfald. Under inventeringen letade man efter selektioner och bortglömda sorter av köksväxter, perenner, frukt och bär, rosor, träd och buskar, lökar och knölar samt krukväxter. Mängder av tips från allmänheten har gått igenom och under de senaste åren har det pågått ett intensivt arbete för att granska och utvärdera allt insamlat material. Det mest värdefulla kommer att bevaras i en svensk nationell genbank på SLU Alnarp.

Det är inte enbart växterna i sig som inventerats och samlats in av POM:s medarbetare. Också kunskapen om och historierna knutna till de olika växterna har dokumenterats. Det har handlat om den egna fröodlingen, bruket av olika perenner i samband med högtidsdagar eller beredning av lokala traditionella maträtter. Kombinationen av ett rikt, varierat och odlingsvärt växtmaterial och kulturhistorisk dokumentation gör POM:s insatser unika i ett större perspektiv.

Det stora insamlingsarbetet är nu avslutat och nästa steg är att bygga upp genbanken och återintroducera de sorter som expertgrupper inom POM bedömer som intressanta. Visionen är att vårt kulturarv av klassiska trädgårdsväxter bevaras bäst om de finns i produktion och i planteringar. Elitplantstationen, EPS, har engagerat sig genom att ansvara för förökning och samordnar marknadsföringen tillsammans med POM och landets

plantskolor. Sortimentet kommer att utökas efterhand. Först ut på marknaden var perenner och rosor, de följs nu av humle och äldre fruktsorter. Inom några år kommer varumärket Grönt kulturarv® att finnas på många olika kulturväxter, allt från pelargoner till krusbär.

Växturval till genbank

Allt växtmaterial som samlas in genom POM:s olika upprop väljs ut på basis av ett antal bestämda kriterier. Växterna ska ha odlats i Sverige före 1940, 1950 eller 1960 beroende på vilket växtslag det rör sig om. Det kan handla om speciella sortegenskaper, som gör dem särskilt odlingsvärda eller på annat sätt unika, eller kulturhistoriska skäl som motiverar att de samlas in för att bedömas. Alla insamlade växter har provodlats under några år. De har jämförts med varandra och kända sorter och deras odlingsvärde har bedömts. Det gäller att sälla fram de unika växterna och undvika dubletter. I urvalsarbetet använder man både morfologiska, det vill säga utseendemässiga egenskaper, och ibland analyser på DNA-nivå.

Det mest intressanta och värdefulla av vad som växer i vårt land ska bevaras för framtiden och vara tillgängligt för alla. Vackra och hårdiga lökväxter, perenner med lång kulturhistoria, rikblommade buskrosor och svensk sparris är exempel på växtgrupper som kommer att bevaras i en samlad nationell genbank. Genbanken, som ska stå klar 2016, kommer att bestå av en central genbank med placering på SLU i Alnarp, och

Referensgruppen för rosor diskuterar och jämför insamlade rosfynd på provodlingen på Fredriksdals friluftsmuseum i Helsingborg. Foto: Elisabet Nilsson.

Vad är POM?

POM, Programmet för odlad mångfald, startade 2000 som Sveriges nationella insats för att långsiktigt bevara och nyttja våra kulturväxter och deras vilda släktingar. Det är ett nätverk med aktörer som exempelvis myndigheter, växtförädlingsföretag, organisationer som LRF-Trädgård, friluftsmuseer, botaniska trädgårdar, universitet, NordGen, Riksantikvarieämbetet och FOR, Fritidsodlingens Riksorganisation. POM:s ledning och sekretariat finns på SLU i Alnarp.

Jätteprästkraige 'Bröllopsgåvan' har odlats på kvinnosidan i samma familj i åtminstone fyra generationer. Foto: Linnea Oskarsson.

olika lokala samlingar utspridda över landet. Bärväxter som kan angripas av svåra svamp- och virusjukdomar kommer att bevaras i så kallad skyddad odling på EPS i Fjälkestad.

Marknadsföring via Grönt kulturav[®]

Varumärket Grönt kulturav[®] har skapats för att göra det möjligt att lansera och saluföra odlingsvärt växtmaterial som samlats in genom POM. Kriterierna för att bedöma växter som Grönt kulturav[®] följer POM:s insamlingskriterier – det ska vara arter och sorter odlade i Sverige före ett visst decennium (beroende på växtslag) med väl dokumenterad historia eller spontant uppkommet material som bedöms vara bevarandevärdt, oavsett ålder. För att en växt ska kunna saluföras under Grönt kulturav[®] krävs att den ska finnas i den nationella genbanken.

Varumärket introducerades 2013. Alla planter från EPS förökning av kulturväxterna levereras med en etikett med Grönt kulturav[®]-logga. Varumärket kan användas för både fröförökade och vegetativt förökade växter. EPS säljer småplantor till E-plantskolor och medlemmarna i Perenngruppen. Salufärdiga planter säljs via trädgårdsbutiker direkt till villaägare och snart har drygt 100 000 planter kommit ut på marknaden. En lista med exempel på försäljningsställen finns på POM:s hemsida.

Potentialen för användning i äldre miljöer är stor och efterhand hoppas vi på plantering även i offentliga miljöer. Kunder inom anläggningssidan hittar Grönt kulturav[®]-sortimentet hos sina vanliga leverantörer.

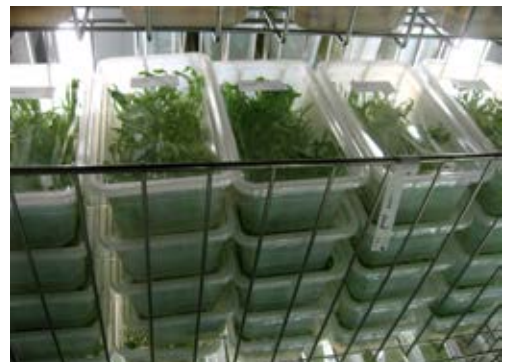
EPS viktig länk i spridningen av Grönt kulturav[®]

EPS, Stiftelsen Trädgårdsodlingens Elitplantstation, är en unik plattform inom svensk trädgårdsodling och engagerar sig i marknadsföring av såväl vårt äldre gröna kulturav som av nya sorter. Avsikten är att främja den svenska trädgårdsodlingen och användningen av väldefinierat växtmaterial så att rätt växt väljs för den aktuella miljön.

Det växtmaterial som samlats in av POM måste förökas vegetativt för att dess unika sortskaraktärer inte skall förändras. Detta gör EPS till en viktig aktör för att växterna ska bli tillgängliga på marknaden. Undantaget är köksväxterna som förökas med frö, de hanteras inte av EPS utan istället av NordGen. I begreppet vegetativ förökning ingår ympning/okulering, sticklingsförökning och mikroförökning eller med lökar och knölar.

Mikroförökning är en speciell typ av vegetativ förökning där skottspetsar odlas under sterila förhållanden på en näringslösning så att tillväxten stimuleras och många nya skott bildas. Hos en del svårrotade sorter kan även rottingsförmågan förbättras på detta sätt. Ett exempel är ornäsbjörken, som nu blir återintroducerad på egen rot inom Grönt kulturav[®]. EPS har kompetens kring mikroförökning, tekniken kräver tillgång till laboratorium och används därför bara vid speciella tillfällen, som för svårförökade växtslag eller när det behövs ett friskt startmaterial.

EPS förökar arter/sorter som härstammar från POM:s inventeringar. Det handlar om perenner,

Kronärtskocken 'Herrgårds' förökas med mikroförökning. På så sätt kan man snabbt få fram många identiska individer av den efterfrågade växten. Foto: Elisabet Nilsson.

rosor, krukväxter, träd och buskar, frukt och bär samt vegetativt förökade grönsaker. Vissa äldre fruktträdssorter, till exempel äpplesorterna 'Gyllenkroks Astrakan', 'Säfstaholm' och 'Oranie', får en dubbel märkning kring kvalitetssäkring. De är certifierade och märkta med både varumärket E-planta och med Grönt kulturav®.

Certifierat växtmaterial

Certifiering står för att allt växtmaterial som bevaras eller förökas vid EPS är testat och fritt från de skadegörare som av Jordbruksverket bedömts vara nedsättande för arten.

Allt som produceras och säljs vid EPS är alltså sjukdomstestat. Certifieringsmärket är med i bakgrunden både för det som har varumärket E-planta och för det som nu lanseras inom Grönt kulturav®.

EPS har tillsammans med plantskolenärningen och stiftelsens huvudmän introducerat E-plantsystemet och äger sedan 25 år tillbaka varumärket E-planta. E-plantsystemet omfattar produktutveckling, testning, produktion och marknadsföring av växter som är utvalda för svenskt klimat. Genom Grönt kulturav® blir det nu också fokus på sorter med intressant kulturhistoria och på lansering av sorter som av olika skäl försvunnit från marknaden.

Bra växter för offentliga kulturmiljöer

Här följer presentationer av några perenner, marknadsförda inom Grönt kulturav®, som är lämpliga att använda på till exempel kulturhistoriskt intressanta platser. Projektledare för Perennuppropet är Linnea Oskarsson. Texterna till perennerna är hämtade från Linneas sortbeskrivningar.

Alla sorter har odlats i minst 75 år i svenska trädgårdar. Sorterna bär dessutom på en historia och i flera fall finns det traditioner, berättelser och lokala namn knutna till dem. De har inspirerat till de nya sortnamn som perennerna har fått. Vi väljer att publicera en perenns historia här, för övriga växter hänvisar vi till POM:s hemsida. Där finns också mera detaljerade odlingsråd. Årtalet inom parentes är det år som växten introducerades på marknaden till konsument. Vi kompletterar exempelsamlingen med ett par andra växter som är intressanta att lyfta fram inom Grönt kulturav®.

Fjärdernejlika

Dianthus Plumarius-Gruppen 'Marieberg', Bohuslän 1930 (2014)

Sorten är insamlad på Orust i Bohuslän. Den kan ses i odling i sortimentsträdgården i Alnarp. Fjärdernejlika med en behaglig, kryddig doft. Doften ger sig till känna särskilt om kvällarna. Vita blommor med fransiga kronblad och ett mörkt rosalila öga i mitten. Blommorna blir upp till 3,5 cm i diameter. Bladverket är dekorativt med smala, grå blad. Den blir cirka 25 cm hög. När sorten provodlats på SLU i Alnarp har den gått i blom i mitten av juni. Blomningen sträcker sig över cirka tre veckor och ofta kommer en andra, mindre blomning under tidig höst.

Historia

Fjärdernejlikan har fått sortnamnet 'Marieberg' efter gården på Orust där den odlades i början av 1900-talet. Gården byggdes på 1840-talet av Wilhelm von Wright som var inspektör för sillfisket, men också jägare, fiskare och framför allt konstnär. Han drev gården fram till sin död på 1880-talet då hans två fosterdöttrar Agnes och Gustava tog över. 1919 anställde de Thyra för att sköta hushållet. Thyra var 16 år, uppvuxen i närheten och hade ett brinnande intresse för trädgård och växter. Det berättas att hon ”sprang alltid runt med plantor”.

Hon sådde gärna blandade fröpåsar – det fanns att köpa både av perenna och annuella växter. Det var spännande att se vad som kom upp och fröken Gustava på Marieberg var med på noterna. Thyra stannade på Marieberg fram till dess att hon gifte sig 1927. Samma år började hon anlägga en egen trädgård. Thyra

Fjärdernejlika 'Marieberg'. Foto: Linnea Oskarsson.

Strandbinka 'Fru Frida Lindström'. Foto: Linnea Oskarsson.

fick delningar av flera växter från fröknarna på Marieberg, bland annat iris, luktviol, trädgårdsviva, höstflox och så den vita och lila fjädernejlikan. 1930 gick den sista systemen bort och Marieberg gjordes om till museum strax efter det.

Växtintresset gick i arv till Rosa, Thyras dotter, som skaffade egen trädgård i 20-årsåldern. Av sin mamma fick hon delningar av växterna från Marieberg och det är i Rosas trädgård som växterna bevarats fram till idag. På Marieberg finns inga plantor kvar av nejlikan idag, men tack vare först Thyra och sedan Rosa finns den fortfarande i odling. Nu sprids den på nytt och blir ett levande minne av Orust på 1930-talet.

Strandbinka

Erigeron glaucus 'Fru Frida Lindström',
Jämtland 1939 (2013)

Sorten är insamlad i Östersund. Den finns att se i Landeriträdgården på Göteborgs botaniska trädgård, vid Per-Albintorpet på Jamtli i Östersund samt i Alnarp. Det är en frisk, tålig sort som sprider sig fort. Den blir en vacker marktäckare i både soliga och skuggiga lägen. Sorten blommar med cirka 5 cm breda, ljuslila blommor och blir 40-45 cm hög. I Alnarp har den gått i

blom i början av juni. I zon 6 i Östersund startar blomningen i slutet av juli. Blomningen sträcker sig över flera veckor och klipps vissna blommor bort kan den pågå långt in på sensommaren.

Kinesisk kärleksört

Hylotelephium spectabile 'Granlunda',
Skåne 1939 (2014)

Sorten är insamlad på Söderslätt i Skåne. Den har ljus rosalila blommor. Blomställningarna är stora, flata och blir omkring 15 cm i diameter. Blågrönt bladverk. Den blir 40-50 cm hög. I Alnarp har sorten gått i blom i mitten av september och blomningen har sträckt sig över cirka tre veckor. Det är en bra bi- och fjärilsväxt.

Jätteprästkraze

Leucanthemum × superbum 'Bröllopsgåvan',
Skåne 1923 (2013)

Sorten är insamlad i Klagstorp i Skåne. Den finns att se på Göteborgs botaniska trädgård och i Alnarp. Den har lång blomningstid och upp till 10 cm stora blommor. Blir cirka 100 cm hög. I soligt läge på provodlingsfältet i Alnarp startar blomningen i slutet av juni och plockas vissna blommor bort fortsätter den långt in på hösten. Sorten har vita strålblommor och en gul disk.

Höstflox

Phlox paniculata 'Alma Jansson',
Uppland 1939 (2013)

Sorten är insamlad i Edsbro i Uppland och den finns att se på Göteborgs botaniska trädgård och i Alnarp. Höstflox med mörkgrönt bladverk och ljus lila blommor med vitt öga. Sorten är småblommig och blommorna blir runt 2,5 cm i diameter. Blommorna har en svag, god doft. Sorten har visat sig frisk och sprider sig gärna med utlöpare utan att ha ett aggressivt växtsätt. Den blir cirka 105 cm. I Alnarp har sorten gått i blom i början av juli och blomningen har sträckt sig över cirka en månad.

Phlox paniculata 'Ingeborg från Nybro',
Småland 1930-talet (2013)

Sorten är insamlad i Nybro, Småland och finns att se på Göteborgs botaniska trädgård och i Alnarp. En höstflox med små, vita blommor med lila öga. Blommorna har en svag, god doft. Bladen är mörkt gröna och täckta av fint hår på både ovan- och undersidorna. Den blir cirka 90 cm hög.

I Alnarp har sorten gått i blom i slutet av juni och blomningen har pågått i ungefär fyra veckor.

Phlox paniculata 'Morfar Albert',

Stockholm 1920-talet (2015)

Sorten är insamlad i Bromma. Den finns på marknaden från våren 2015. Höstflox med friskt grönt bladverk och små, nästan cirkelrunda blommor. Blommorna är rosa med ett mörkare rosa öga och cirka 2 cm i diameter. Svag, god doft. Den blir cirka 90 cm hög. I Alnarp har sorten gått i blom i början av juli och blomningen har sträckt sig över cirka fyra veckor. Tas vissa blommor bort kan blomningen fortsätta in i september.

Bergnepeta

Nepeta racemosa 'Linghem',

Ursprungligen från Östergötland 1938 (2015)

Sorten är insamlad i Tyresö i Södermanland. Den finns på marknaden från våren 2015. Bergnepeta med grågrönt, doftande bladverk. Blålila blommor på bågformigt uppåttekande blomstjälkar. Trevlig kant- och rabattväxt. Den blir cirka 30-35 cm hög. I Alnarp blommar sorten i maj-juni. Klippes den tillbaka efter blomning fortsätter den blomma långt in på hösten.

Stor kustruta

Thalictrum minus 'Rospiggen',

Uppland 1930-talet (2015)

Sorten är insamlad i Knutby, Uppland. Den finns på marknaden från våren 2015. Ståtlig perenn med vackert grågrönt bladverk. Gulvita blommor i luftiga blomställningar. Blommorna liknar små borstar. Bladverket passar bra till snitt och

Höstflox 'Alma Jansson'. Foto: Linnea Oskarsson.

kustrutan är en fin samplanteringsväxt i rabatter. Den blir cirka 130 cm. I Alnarp har sorten blommat i juni. Blomningen sträcker sig över tre till fyra veckor.

Rosor

Lars-Åke Gustavsson är projektledare för ros-uppropet inom POM och texten är hämtad från hans sortbeskrivningar. Fler sorter är utvalda till att bli Grönt kulturarv®-rosor och kommer att finnas till försäljning inom ett par år.

'Lövhult'

Sorten härrör från Lövhult i Södra Vi socken i Småland, där den odlats sedan åtminstone 1930-talet. 'Lövhult' introducerades i handeln på Rosens Dag 2010. Rosen är en lågvuxen klon av fylld kanelros. Högvuxna kloner saluförs av svenska plantskolor under namnet 'Foecundissima', fylld kanelros, men ingen plantskola har tidigare salufört en lågvuxen klon.

'Lövhult' har valts ut av POM som den bästa av 27 lågvuxna kloner som studerades på Balsgård av SLU och POM. Buskarna blir ofta 0,7-1,2 m höga och blommar på försommaren, i Skåne i början av juni. Blommorna är 4-5 cm

Höstflox 'Ingeborg från Nybro'. Foto: Elisabet Nilsson.

i diameter och doften medelstark. Den är frisk, anspråkslös, lättodlad och hårdig i minst zon 6-7. 'Lövhult' kommer bäst till sin rätt när den odlas på naturtomter och i äldre, kulturhistoriska trädgårdar, särskilt i allmogeträdgårdar.

'Skeda'

Skedarosen planterades sannolikt i början av 1900-talet framför mangårdsbyggnaden till gården Årtesmåla i Horns socken, Östergötland. Därifrån räddade en sonson rotskott till sitt hem i Skeda. Han har sedan delat med sig av den så att den spridits till andra orter i landet. 'Skeda' är en förhållandevis frisk gammaldags buskros med blommor i en ovanlig mörkviolett nyans. Varje blomskott ger många doftande blommor som är 4-7 cm i diameter, tätt fyllda och grunt skålformade till flata. Blomningen är riklig och varar längre än för flertalet andra engångsblommade rosor – från omkring midsommar till tredje veckan i juli i de varmaste delarna av landet, något senare i kallare klimatzoner.

I god jord i landets varmare delar blir busken utan uppbindning cirka 1,5 m hög; med stöd kan den användas som en cirka 3 m hög klättersros. I mager jord och i kallare klimat blir den lägre och mindre omfångsrik.

Humle

Tre av sammanlagt ett sextiotal kloner av humle som finns bevarade i Sveriges nationella genbank i Alnarp förökas just nu på Elitplantstationen. Humlen har samlats in av Else-Marie Strese på Julita Gård och Museer. Den har provodlats och analyserats på bland annat ämnen som är av stort intresse om man vill använda humlen i

Rosen 'Skeda'. Foto: Lars-Åke Gustavsson.

Kronärtskocka 'Herrgårds'. Foto: Lars Torstensson.

ölbryggningssammanhang. Några av klonerna har provats i ölbrygning och resultaten finns redovisade i en speciell handbok om genbankshumlen, som kommer att publiceras i början av 2015.

Kronärtskocka

Cynara cardunculus L. Scolymus-Gruppen 'Herrgårds' (2014)

Else-Marie Strese arbetar också med insamling av vegetativt förökade köksväxter. En sort som uppmärksammats är kronärtskockan 'Herrgårds', som har gamla anor och som nu marknadsförs under Grönt kulturarv®.

'Herrgårds' skiljer sig markant från moderna sorter. Den blir mycket högre och är starkare förgrenad samt blommor rikligare och har mindre blomhuvuden och holkfjäll. Skockorna mognar under en längre tid med start under högsommaren. Sorten kan i mycket gynnsamma lägen övervintra i vårt lands södra delar. Kronärtskockan betraktas ofta som en frösådd grönsak, men har också förökats vegetativt med sidoskott. En flerårig växt har ett försprång i sin utveckling jämfört med en sådd planta. Genom vegetativ förökning är det möjligt att få nya plantor som är identiska med moderplantan.

Ornäsbjörk

Betula pendula 'Dalecarlica' E® Grönt kulturarv® Ornäsbjörken valdes till Sveriges Riksträd 1985 och den E-märkta klonen som förökas ingår nu också i Grönt kulturarv®. Klonen kommer

Höstflox 'Morfars Albert'. Foto: Linnea Oskarsson.

från Lilla Ornäs i Dalarna och har valts ut av Rune Bengtsson inom träd- och buskuppet i POM:s regi. Beskrivningen är utarbetad av Rune Bengtsson och E-planta ekonomisk förening och finns utförligt att läsa på www.eplanta.se. Äkta ornäsbjörk är ett underbart vackert träd med elegant växtsätt. De smala, djupt flikiga bladen är

karaktäristiska. Den utvalda klonen är den mest flikiga av alla flikbladiga björkar. Värt att notera är att ornäsbjörk E inte utvecklar några hanhängen och därför inte ställer till problem för pollenallergiker. Ornäsbjörk passar utmärkt på stora villatomter och i parkmiljö. Den är också ett fint alléträd och passar i stadsmiljö där utrymme finns.

Ornäsbjörk 'Dalecarlica' E. Foto: E-planta.

Mer att läsa om Grönt kulturarv[®] samt villkoren för användning av varumärket finns på hemsidan: www.slu.se/pom

Detta Movium Fakta är skrivet av Eva Jansson, biolog och forskningsledare vid SLU Alnarp, och operativ ledare för POM sedan 1999, Elisabet Nilsson, hortonom och verksamhetsledare på Elitplantstationen (www.elitplantstationen.se) samt Linnea Oskarsson, hortonom och projektledare för Perennuppropet inom POM.